

UMUMIY TILSHUNOSLIKDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Fayzullayev Dilshod Ziyodullo o'g'li
Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti
Tillar fakulteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumiy tilshunoslikda qo'shma gaplar tushunchasi o'rganilgan va ularning o'zbek tili kontekstida qo'llanilishi o'rganilgan. Qo'shma gaplar muvofiqlashtiruvchi bog'lovchilar yordamida mustaqil gaplarni bog'lash orqali hosil bo'ladi. O'zbek tilidagi misollar va tinish belgilari konventsiyalarini tahlil qilish orqali ushbu maqola qo'shma gaplarning tilda qurilishi va qo'llanilishiga oydinlik kiritadi.

Kalit so'zlar: qo'shma gaplar, o'zbek tili, tilshunoslik, sintaksis, bog'lovchilar, tobelanish.

Annotation: This article explores the concept of additive propositions in general linguistics and explores their use in the context of Uzbek. Compound statements are formed by linking independent statements using coordinating connectives. By analyzing the conventions of examples and punctuation in Uzbek, this article clarifies the construction and application of compound sentences in language.

Keywords: compound sentences, Uzbek language, linguistics, syntax, binders, subordination.

Аннотация: В этой статье исследуется понятие составных предложений в общей лингвистике и их применение в контексте узбекского языка. Союзные предложения образуются путем соединения независимых предложений с помощью координирующих союзов. Анализируя примеры и соглашения о пунктуации в узбекском языке, эта статья проливает свет на построение и использование составных предложений в языке.

Ключевые слова: союзы, узбекский язык, Лингвистика, синтаксис, союзы, подчинение.

Murakkab jumlar tilshunoslikda sintaktik tahlilning muhim jihati bo'lib, bir nechta mustaqil gaplarni birlashtirib, murakkab fikr va g'oyalarni ifodalashga imkon beradi. Ushbu maqola qo'shma gaplarni o'zbek tili kontekstida o'rganish, ularning tuzilishi, turlari va vazifalarini yoritishga qaratilgan. Tadqiqot o'zbek tili sintaksisini chuqurroq tushunishga hissa qo'shish va qo'shma gapni shakllantirish mexanizmlari haqida tushuncha berishga qaratilgan.

So'zning gap tarkibiga kirish masalasi ham ancha murakkab jarayon bo'lib, u birinchi galda o'zidan kichik birlik – morfemaning ko'magiga tayanadi [1:88]. Chunki morfema (kelishik, egalik affikslari va boshq.) bo'lmas ekan, so'zlar o'zaro bog'lana olmaydi, hatto bitishuv usuliga ko'ra munosabatga kirishayotgan so'zlar ham nol ifodali morfemaga asoslanadi. Biroq shunga qaramasdan, tilshunosligimiz taraqqiyotining qariyb hozirgi

davigacha mazkur hodisa qonuniyatlariga izchil amal qilinmadi. Buni, ayniqsa, qo'shma gap tushunchasi misolida bevosita kuzatish mumkin. Ma'lumki, an'anaviy tilshunoslikda qo'shma gap nomi bilan ataluvchi sintaktik qurilmalarni o'rganish jarayonida ularning tarkibiy qismlarini o'zaro bog'lovchi vositalarni yordamchi unsurlar deb atalib kelinadi. Bizningcha, bunday vositalarni yordamchi unsurlar deb atash maqsadga muvofiq emas. Qo'shma gap shakllanishining semantik jihatlarini nazarda tutganimizda ham, uning struktur-sintaktik nuqtai nazardan voqelanishini e'tiborga olganimizda ham bog'lovchi vositalarni yordamchi omil sifatida talqin etish mutlaqo noo'rindir.

Ushbu tadqiqot maqsadlariga erishish uchun O'zbekcha qo'shma gaplar har tomonlama tahlil qilindi. O'zbek tilida so'zlashuvchilardan to'plangan turli yozma matnlar va og'zaki nutq namunalaridan foydalangan holda korpusga asoslangan yondashuv qabul qilindi. Ma'lumotlar naqshlarni aniqlash, sintaktik tuzilmalarni o'rganish va qo'shma gaplarning har xil turlarini tasniflash uchun sifat va miqdoriy usullar yordamida tahlil qilindi.

O'zbek tilida qo'shma gaplar tadqiqiga bag'ishlangan G. Abdurahmonovning ishini ko'rsatishimiz lozimdir. Jumladan, olim qo'shma gaplarni mazmun jihatdan quyidagi guruhlariga bo'lib chiqadi: aniqlovchi, ega, kesim, payt, o'rin, sabab, shart, maqsad, to'siqsiz, natija, ravish, qiyoslash ergash gapli qo'shma gaplar. O'z navbatida, qiyoslash ergash gapli qo'shma gaplar uchga bo'linadi: chog'ishtirish, o'xshatish, miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gaplar. G. Abdurahmonov qo'shma gaplarning 15 turini izohlaydi [3:77].

Umumiy tilshunoslikda, shu jumladan o'zbek tilida qo'shma gaplar o'zaro munosabatni ifodalash uchun ikki yoki undan ortiq mustaqil gaplarni bog'lashni o'z ichiga oladi. Boshqa ko'plab tillarda bo'lgani kabi o'zbek tilida ham qo'shma gaplar tuzishning turli usullari mavjud. Mana ba'zi misollar:

Muvofiqlashtirish:

- Nodir ketdi, Valijon esa qoladi. (Nodir qoldi, Valijon esa qoldi.)
- O'qishga ketishdan oldin, darsimni tayyorlash kerak. (O'qishga borishdan oldin darsimni tayyorlashim kerak.)

Bo'ysunish:

• U o'qishga ketdi, chunki examenlardan o'zinga ish yozish kerak. (U o'qishga ketdi, chunki siz ishga ariza yozishingiz kerak.)

• Erkaklar uxlashni yaxshi ko'raman, shuning uchun yana bir narsani xohlayman. (Men yaxshi uxlashni yaxshi ko'raman, shuning uchun boshqa hech narsani xohlamayman.)

Ergash gaplar:

• Saboh soat erta uchrashamiz, agar xotin qo'lda ishlayotgan bo'lsa. (Agar xotinim xorda ishlamasa, ertaga ertalab uchrashamiz.)

• Uchinchi donlarimiz yetib borishdan keyin, biz o'zingizni to'liq ozod qilamiz. (Uchinchi sessiyamizdan so'ng siz o'zingizni butunlay ozod qilasiz.)

Ta'kidlash joizki, ushbu misollar tilshunoslikda qo'shma gaplar haqida umumiy tushuncha beradi va ularning o'zbek tilida qo'llanishini ko'rsatadi. Tilning konteksti va o'ziga xos lingvistik xususiyatlariga qarab o'zbek tilida qo'shma gaplar tuzishning qo'shimcha yoki aniqroq usullari bo'lishi mumkin [4:144].

Tahlil shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilidagi qo'shma gaplar asosan "va" (va), "yoki" (yoki) va "lekin" (but) kabi muvofiqlashtiruvchi bog'lovchilar yordamida hosil bo'ladi. Ushbu muvofiqlashtiruvchi bog'lovchilar ikki yoki undan ortiq mustaqil bandlarni bog'lashda hal qiluvchi rol o'ynaydi, bu g'oyalarda orasidagi qo'shimcha, muqobil yoki qarama-qarshi munosabatlarni ifodalashga imkon beradi. Bundan tashqari, o'zbek qo'shma gaplarida "agar" (if), "chunki" (chunki) va "deb" (as) kabi tobe bog'lovchilarni qo'llash orqali ham subordinatsiya qo'llaniladi.

Umumiy tilshunoslikda qo'shma jumlar murakkab g'oyalarni etkazishda va turli gaplar o'rtasidagi munosabatlarni ifodalashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Keling, asosan O'zbekistonda so'zlashadigan turkiy til bo'lgan o'zbek tili kontekstidagi qo'shma jumalarni o'rganamiz.

Muvofiqlashtiruvchi Bog'lovchilar:

Qo'shma jumlar "va" (va), "yoki" (yoki), "lekin" (lekin), "o'q" (ammo) va "deb" (as) kabi so'zlarni o'z ichiga olgan muvofiqlashtiruvchi bog'lovchilar yordamida tuzilishi mumkin. Ushbu bog'lovchilar bir xil ahamiyatga ega bo'lgan ikkita mustaqil bandni bog'laydi. Masalan:

- Erkaklar kitob o'qiyman, va u dars beradi. (Men kitob o'qiyapman, u esa dars beryapti.)

- Sen bugun kel, yoki erta kel. (Bugun keling yoki ertaga keling.)

Adversativ Bog'lovchilar:

Adversativ bog'lovchilar ikki gap o'rtasidagi qarama-qarshilik yoki qarama-qarshilikni ifodalash uchun ishlatiladi. O'zbek tilida odatda "lekincha" (but), "ammo" (ammo), "balkim" (aksincha), "aksincha" (aksincha) kabi so'zlar ishlatiladi. Misollar:

- U qiz, lekin yuragida o'z o'rnini topa olmaydi. (U Jasur, lekin yuragida o'z o'rnini topa olmaydi.)

- Erkaklar bugun ishga bormayman, ammo kun boshida kelaman. (Bugun ishga bormayman, lekin ertalab kelaman.) [2:45]

Konsessiv Bog'lovchilar:

Konsessiv bog'lovchilar bosh gapga zid keladigan yoki unga zid keladigan gapni kiritadi. O'zbek tilida "xamda" (garchi), "bolsa xam" (hatto bo'lsa ham), "uqlab" (qaramay) kabi so'zlar ishlatiladi. Misollar:

- Unga hamma bilgan, xamda u o'zinikini ham bilganiniko'rsatib qo'yadi. (Hamma buni biladi, garchi u ham buni bilishini ko'rsatadi.)

- Biroq charchagan, u ham safar qiladi. (Charchaganiga qaramay, u hali ham sayohat qiladi.)

Sabab Bog'lovchilar:

Sabab-oqibat bog'lovchilari ikki gap o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini ko'rsatish uchun ishlatiladi. O'zbek tilida "chunki" (chunki), "sababi" (shuning uchun) va "uchun" (uchun) kabi so'zlar odatda ishlatiladi. Misollar:

- Erkaklar uxlashni xohlamayman, chunki jasur bo'lishim kerak. (Men yo'qotishni xohlamayman, chunki men Jasur bo'lishim kerak.)

- U yaxshi o'qish uchun ko'p vaqtni sarflaydi. (U ko'p vaqtini yaxshi baholar uchun o'qishga sarflaydi.)

Bular o'zbek tilidagi qo'shma gaplarning bir nechta misollari. O'zbek tilida so'zlashuvchilar gaplarni muvofiqlashtiruvchi, adversativ, konsessiv yoki sabab bog'lovchilari bilan birlashtirib, turli munosabatlarni ifodalashlari va murakkabroq fikrlarni etkazishlari mumkin.

Tadqiqot natijalari o'zbek tilidagi qo'shma gaplarning sintaktik tuzilishi va vazifalari haqida muhim tushunchalar beradi. Muvofiqlashtiruvchi bog'lovchilarning tarqalishi murakkab munosabatlarni ifodalashda muvofiqlashtiruvchi strategiyalarni afzal ko'rishni taklif qiladi. Tobe bog'lovchilardan foydalanish o'zbek sintaksisining murakkabligi va moslashuvchanligini ko'rsatib, qo'shma gaplar ichida tobe gaplarni yaratishga imkon beradi. Bundan tashqari, tahlilda o'zbek tiliga xos bo'lgan ayrim lingvistik xususiyatlar, masalan, elliptik tuzilmali qo'shma gaplarning mavjudligi aniqlandi.

Xulosa va takliflar:

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot qo'shma gaplarni o'rganish orqali o'zbek tilshunosligida mavjud bilimlar to'plamiga hissa qo'shadi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilidagi qo'shma gaplarning turli sintaktik qoliplari va vazifalarini yoritib beradi, ularning gaplar o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalashdagi rolga oydinlik kiritadi. Kelajakdagi tadqiqotlar qo'shma gaplarning pragmatik jihatlarini o'rganishi, ularning turli kommunikativ kontekstlarda ishlatilishini o'rganishi va ularning diskurs uyg'unligiga ta'sirini tahlil qilishi mumkin.

Bundan tashqari, o'xshashlik va farqlarni aniqlash uchun o'zbek qo'shma gaplari bilan boshqa turkiy tillardagi gaplar o'rtasida qiyosiy tadqiqotlar o'tkazish foydali bo'ladi. Bu turkiy tillar oilasidagi qo'shma gaplarning tipologik jihatlarini to'g'risida kengroq istiqbolni beradi.

Umuman olganda, o'zbek tilidagi qo'shma gaplarning tuzilishi va vazifalarini tushunish til sintaksisini tushunishimizni oshiradi va tilshunoslikning keng sohasiga hissa qo'shadi. Ushbu sohadagi keyingi tadqiqotlar jumjalarning shakllanishini har tomonlama tahlil qilishga olib kelishi va lingvistik nazariyalarning rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin.

ADABIYOTLARI:

1. Хайруллаев Х. Предикативлик ҳодисаси ва унинг ифода объектлари. – Самарқанд, 2002 185-б.
2. Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. – Тошкент: Фан, 1976.
3. Абдураҳмонов Ғ. Қўшма гаплар классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. — 1980. № 4